

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Զ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 5

1939

ՅՈՒՆԻԱՐ - ՄԱՐՏ

ԱՐԱՄ

ԲԵԿՈՐՆԵՐ ՕՐԱԳՐԻՑ

1903 - 4 թւականներին Արամ Կարսի շրջանումն էր եւ պատրաստում էր անցնել Սասուն: Այլառող խմբերի անյաջողութիւնից եւ Սասունի անկումից յետոյ, նա վերադարձաւ Բագու եւ Պարսկաստանի վրայով մտաւ Վան: Վան մտնելու առաջին ամիսներից սկսել է օրագիր պահել, բայց թէ ի՛նչքան ժամանակ է շարունակել, յայտնի չէ: Այս հատուածն է միայն մնացել Հ. Յ. Դ. Դիւանում (քղքածը՝ ըստ, թիւ 677):

ԽՄԲ.

Ազատութիւնը հրաշալի անդունդ է,
որ փաշում է դէպի իրեն...:

Վ. ՀԻԻԳՕ

1905 թ. Փետր. 12-ին մտայ Շամ *): Այդ օրւանից սկսւում է իմ յեղափոխական ակտիւ գործունէութիւնը: Իսկ թէ ինչո՞ւ գործունէութեան ասպարէզ ընտրեցի Շամը, այդ մասամբ բացատրելու է վերջին անյաջողութիւններով. Բարձրաւանդակի **) գործի վիժումը, այդ շրջանի կարեւոր ընկերների անժամանակ մահը աջնպէս գաստուրեցին իրերի դրութիւնը, որ միայն առ այժմ Շամի շրջանում հնարաւոր էր ստեղծել ձեռնարկներ. իսկ որովհետեւ այդ շրջանում արդէն ընկերներ կային, — երկրի պայմաններին անձանօթ լինելուս համար — վճռեցի ընտրել աջնպիսի վայր, ուր ինտէլիգէնտ ընկեր-

*) Վանի յեղափոխական ծածկանունը:

**) Սասուն:

ներ կան, որոնք ընդունակ կը լինեն երեւոյթները ընդհանրացնել եւ որոշ գործունէութեան ուղի հարթել: Մտածեցի սրանց զօրավիդ լինել ու եկայ Շամ:

Թէ որքան ճիշդ էին երկրից դուրս իմ ունեցած տեսական հայեացքները երկրի պայմանների եւ ընկերների մասին, այդ առթիւ դըրելը դեռ վաղ է: Բայց մի բան պարզ է, որ արտասահմանի ընկերները չեն կարողանում հասկանալ երկրի պայմանները, ընկերների ընդունակութեան չափը եւ ըստ այնմ որոշ դիրք բռնել. առաջին քայլից աչքի է ընկնում մեր պակասութիւններից ամենախոշորը, որը իր կողմից ազդում է մեր գործերի անյաջողութեան վրա. սա ներսի եւ դրսի յարաբերութեան անկանոնութիւնն է. ներսի ընկերները համար դուրսի ընկերների գործունէութիւնը կատարեալ գաղտնիք է, իսկ դուրսի ընկերների համար, ըստ երեւոյթին, գոյութիւն չունի երկրի այժմէութիւն ունեցող գործունէութիւնը, որովհետեւ այդ գործունէութեան մասին գաղափար չունեն...:

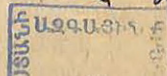
Քաղաքական, տնտեսական եւ կազմակերպական դրութիւնները այնպէս են ձեւակերպւել, որ առանց դրսի յարաբերութեան ու օգնութեան, անկարելի է կանոնաւոր, կազմակերպւած քաղաքական կրօն ունենալ, ուրեմն, մնում է կամ կանոնաւոր յարաբերութիւնը, կամ խաչ դնել գործի վրա. կամ այս, կամ այն, երկուսից մէկը, միջին ճանապարհ չկայ...:

Ժողովրդի տրամադրութիւնը սպասւածից լաւ է. Սարուստանում *) տարածւած բոլոր լուրերը այս ժողովրդի յեղափոխական պայմանների վերաբերմամբ ասէկօսէներ են. այս ժողովուրդը այսպիսի քաղաքական բացառիկ պայմաններում հրաշքի արժանի զոհութիւններ է անում: Մի բան, որ աչքի է զարնում, դա կազմակերպող եւ ղեկավարող ուժերի բացակայութիւնն է. երկիրը իր ծոցից մարդիկ չի տալիս, իսկ յեղափոխական շկոյա չի ստեղծում այդ պակասը լրացնելու համար, իսկ դրսից էլ եկողները այնքան քիչ են, որ հազիւ կարողանում են գործի գործնական — տեխնիկական մասը ղեկավարել, իսկ ժողովուրդը մնում է երեսի վրա — սրանից յետոյ ի՞նչ պահանջել այս ժողովրդից...:

Շամիրցիք յեղափոխական ասպարէզում բաւական տարօրինակ դիրք ունեն բռնած. մի կողմից ժողովուրդը ինքնաբերաբար զինւում է, դրսեցի ընկերներին պաշտպանում է, ինքը տրամադիր է կազմա-

*) Ռուսաստան:

162-2013

կերպւելու եւ հաւատում է, աւելի ճիշդ՝ ըմբռնում է, որ յեղափոխութիւնը իրողութիւն է Տաճկահայաստանում, զգում է, որ այս դրութիւնը երկար շարունակւել չէ կարող... Բայց այս բոլորի հետ նա շատ խոհեմ է. Դաշնակցութեան դործունէութեան «Յախուռն» անունն է տւել եւ խիստ վախենում է ցուցական դործնէութիւնից. որովհետեւ մի անգամ տեսել է օձի թոյնը, այժմ պնդում է, որ թեթեւ ուժերով բան չէ դուրս գալու. հարկաւոր է հսկայական պատրաստութիւն, միայն այդպիսի դրութեամբ հաւատում են յաջողութեան, այլապէս չէզոք են. եւրոպական միջամտութեան վրա մեծ հաւատ չունեն:

Միւս կողմից էլ յեղափոխական դրօշի տակ առաջ է եկել հաց-կատակների ահաբեկ պարտիա, շատ յայտնի, պատճառներով: Կոտորածի սարսափը, 600 երիտասարդների (96 թ.) միանգամից գերեզման մտնելը, երկար ու բարակ յեղափոխական բէակցիան, յեղափոխական ամբողջ դործը տակնուվրա արաւ, լաւ սերունդը մեռաւ, իսկ մնացածներից ստեղծւեց մի աւելի քան խոհեմ սերունդ, որ միշտ հեռու պիտի փախչէր դործից: Ուրբե՞ր էին մնում յեղափոխականների շարքերում. բնականաբար, նրանք, որոնք ապրելու միջոցներ չունեն, արտասահման անցնելու կարողութիւնից զուրկ են, եւ սրանց պատճառով էր, որ անցեալում եւ մասամբ ներկայում յեղափոխականների վարկը բաւական ընկած է քաղաքի զոդեցիկ դասակարգի եւ ինտելիգենտ կոչւած մասի մէջ... Սկսւում են ներքնապէս մաքրւելու օրերը. սրա մէջ է մեր փրկութիւնը. հակառակ պարագայում մեր ներքին կեանքն էլ կը ստեղծէ «Դիմակաւորներ»-ի *) նման յայտնի գրականութիւն...:

Շամիրցին իւր ստացած միակողմանի կրթութեամբ, կեանքում ձեռք բերած փորձառութեամբ ստեղծել է իր համար մի ուրոյն փրկի-ստիպալութիւն, որի քննութեան է ենթարկում հասարակական ամէն մի շարժում եւ առանց այդ բովից անցկացնելու ոչինչ չէ ընդունում:

Երէկ ծանօթացայ անդլիական կոնսուլին մօտ մաքդկանց հետ. շատ կուրիոզնի **) կերպով են նկարագրում առհասարակ եւրոպական ներկայացուցիչներին եւ մասնաւորապէս էլ անդլիական կոնսուլին: Տեսականապէս մասամբ հասկանալի է. քաղաքակիրթ Եւրոպա-

*) «Դիմակաւորներ» — Հնչակեան կուսակցութեան ներքին ադտեղութիւնները մերկացնող գրքոյի, որ լայս տեսու 1897-ին:

**) Տարօրիճակ:

յից հոս եկողները մեծ մասամբ հացկատակներ են, նրանք, որոնք Եւրոպայի կեանքի կռոււմ անընդունակ են հանդիսանում, ճանապարհւում են Տաճկաստան...:

Սա իրեն չըջապատել է ամենակեղտոտ մարդկանցով. հաւասարապէս իբր թէ ատում է ե'ւ Հայերին, ե'ւ Թիւրքերին, բայց իրականութիւնն այն է, որ իւր տեղեկութիւնների համար աւելի հաւատում է Թիւրքական քան հայկական աղբիւրներին:

Հայերի մասին նրան ղեկուցում տւողը իւր երկու թուրք գաւաղներն են եւ իւր շրջանի միակ Հայը — իւր սեփական հայ խոհարարը: Իբրեւ հայ ժողովրդի դատի պաշտպան Շամի անդլիական կոնսուլի առաջ միշտ ներկայանում է այդ հռչակաւոր աչչին: Անձամբ չեմ տեսել, բայց պատմում են, որ ինչ որ կարող է անել մի աչչի՝ նա ատում է: Բայց ծիծաղելին այդ չէ, այլ այն, որ փառաբանւած անդլիացի ներկայացուցիչը Հայերի մասին դաղափար կազմելու համար բաւականանում է միայն իւր աչչիով, որի տւած տեղեկութիւններին էլ մատնեի յարանքով է նայում:

Պաշտօնական Թարգմանը մի տաճկահայատակ Իտալացի է, որ աքսորւած է Պոլսից հոս. ոչ անդլիերէն գիտէ, ոչ հայերէն, կոնսուլի եւ Թարգմանի միջնորդը եւ իւր կողմից Թարգմանը հանդիսանում է վերոյիշեալ աչչին, որ գիտէ անգլիերէն եւ կոնսուլի ասածները Թարգմանում է Թարգմանին եւ Թարգմանին էլ՝ կոնսուլին:

Պատմում են, որ աչչին եւ Թարգմանը փոխադարձ մրցման մէջ են, եւ ամէն մէկը աշխատում է ինքը հեղինակութիւն ունենալ եւ միմեանց նիւթական զեղծումները պարզելով աւելի շատ են զբաղեցնում կոնսուլին, քան հայկական խնդրով:

Իտալացի Թարգմանը որ եւ է բարոյական նկարագրից զուրկ մարդ է եւ մասնաւորապէս պարապում է մաքսանենդութեամբ եւ կոնսուլարանդ ծախելու արհեստով:

Այս հռչակաւոր Թարգմանը 96 թւի կոտորածի ատեն այն ժամանակւայ անգլիական կոնսուլի հետ միացած՝ փառաւոր կերպով ղեկավարում էր տաճկաց զօրքերին՝ աւելի շեշտակի նշան բռնելու դէպի յեղափոխականները:

Պատմում են ականատեսները, որ դէպքին, երբ տաճիկ զօրքերը չէին կարողանում թնդանթով նշան բռնել, անգլիական կոնսուլը անձամբ մօտենում է՝ ձեւերը սովորեցնում եւ իւր ձեռքով թնդանթները ուղղում դէպի այն թաղերը եւ տները, ուր յեղափոխականներ կային: Այսպէս են պաշտպանում փառաբանւած Անգլիայի ներկայացուցիչները Հայերին...

Մնացածներն էլ նոյն կարգի մարդիկ են, որ եւ է հասարակական խնդրով զբաղւելու ոչ խելք ունեն, ոչ տրամադրութիւն: Առ հասարակ, զբաղւում են քէֆերով եւ եւրոպացի միսիոնարութիւնների հետ ժամանակ անց կացնելով... Իսկ եւրոպական արտաքին գործոց նախարարները փառահեղ կերպով վկայում են, թէ կոնսուլների ներկայութիւնը բարերար ազդեցութիւն է ունենում տաճիկ կառավարութեան եւ ժողովրդի վրա: Յ՛, տէմպորա, օ՛, մորէս *) ...

Տիմ Մարտ:

Մի գիշեր բաւական վատ եղանակով, կարծեմ Բարեկենդանի աղիլ օրերից մէկն էր, բեռնաւորւած հրացաններով՝ դնում էինք հեռու թաղերից մէկը: Հասարակ տեղափոխութիւն էր: Պատահական կերպով անցայ ամերիկեան որբանոցի առաջից եւ, յանկարծ, լսեցի եւրոպական մի երգի ձայն, որ երգում էր մի խումբ, հաւանօրէն կանայք, դաշնամուրի ներդաշնակութեամբ: Յատկապէս տեղս մեխեցի եւ մի քանի վայրկեան ականջ էի դնում երգի ելեւէջին: Մէջս ծնեցին տխուր - տխուր մտքեր: Մտածում էի, որ այս եւրոպացիները յանուն քաղաքակրթութեան եւ մարդասիրութեան եկել են մեր երկիրը եւ մեր թշւառութեան վրա մի բուրժուական երջանկութիւն հիմնել եւ դրանով իրենց մարդկայնական պարտականութիւնը կատարած են համարում, իսկ որբանոցից մի քանի քայլ անդին հազար գիւղեր եւ քաղաքի թաղեր մերկ ու անօթի հեկեկում են. նրանք էլ թշւառութեան երգն են մրմնջում... Բայց ինչո՞ւ մեր թշւառութեան վրա եւրոպացիների իրենց համար հիմնած երջանկութիւնը մենք մարդասիրութիւն ենք համարում... Մտքերի ասոցիացիան հեռո՞ւ - հեռու տարաւ ինձ... Վերջը խորին համոզմունքով բացազանչեցի. «Երանի՛ր թէ այս ծով դժբախտութեան վայրում այս մի հատիկ ուլասիւն էլ չլինէր, ուլասիւ, որ խարուսիկ ու օղային է: Կարծես եւրոպական երգի մեղեդիները դիտոնանս էին համատարած երգի ալիքներէ մէջ...»

Ա՛խ, երանի՛ր այն օրին, երբ որբանոցները եւ նման բուրժուական հիմնարկութիւնները կը դադարին ուլասիւ լինելուց, եւ այս դժբախտ երկրի ժողովուրդները կը կարողանան իրենց կուլտուրական հանձարով եւ տնտեսական արդար վաստակով ստեղծել ամբողջ երկրի համար, բոլոր հասարակութիւնների եւ ժողովուրդների համար մի աւելի ալտրուիստ եւ րադիկալ ձգտումներով ուլասիւ...

11 Մարտ, Շաբ:

*) Ո՛վ ժամանակներ, ո՛վ քարքեր:

Տաճիկ կառաւորը.— Վերջերս, Բարձրաւանդակի ապստամբութեան նախընթաց օրերում, սկսել է մի հոսանք թիւրքերի զօրքերի մէջ գէպի հայ չէտաները: Պատճառները, իրենց բոլոր կողմերով բացատրել առ այժմ անկարելի է, որովհետեւ երեւոյթը դեռ նոր է եւ չուսումնասիրած: Բայց, յամենայն դէպս, վաստ են հետեւեալ իրողութիւնները.—

Տաճիկ կառավարութիւնը չէ կարողանում կանոնաւոր կերպով անուցանել եւ հաղցնել իւր զօրքին. բնականաբար, զինուորները դժգոհ են այդ դրութիւնից, բայց կեանքը դեռ այնքան անկանոն է, որ չեն կարողանում այդ դժգոհութիւնը կաղմակերպել եւ յեղափոխական գոյն տալ, իսկ իրրեւ անհատ զաչաղներ այդ դժգոհները չեն կարող ապրել կամ իրենց ձայնը լսեցնել տալ (զուտ անհատական մոտիւններով): Միւս կողմից էլ, մեծ մասամբ Եւրոպական թիւրքիայում տարածւած է Ջոն — թիւրքեր աղանդականութիւնը (մի տեսակ սահմանադրական ձգտումներով կաղմակերպւելու տրամադրութիւն ունեցող տարրեր են), որը դժգոհ է ներկայ բէթիմից: Սրանցից շատերին Եւրոպական թիւրքիայից աքսորել են Հայաստան կամ իրրեւ զինուոր, կամ իրրեւ պաշտօնեայ անորոշ ժամանակով կառավարութեան ծառայելու համար: Ամենախայտառակ պայմանները տակ ահա այս տրամադրութիւններով վարակւած մարդիկ տեսնում են իրենց դիմաց այլ շրջաններ, այլ խմբեր, որոնք նոյնպէս դժգոհ են տիրապետող բէթիմից, բայց որոնք աւելի լայն յարմարութիւն ունեն իրենց բողոքները յայտնելու այդ կառավարութիւնից եւ ոչ թէ իրենց պէս խեղճ ու անճար են ապրում, այլ իրենցից էլ տասնապատիկ լաւ են ապրում, կարողանում են կառավարութեան երկիւղ ներշնչել եւ այդ բոլորի հետ ամէն ժողովուրդներից էլ դովւում են իրրեւ քաջեր, իրրեւ Ֆիդաներ: Պակաս նշանակութիւն չունէ վերջին երեւոյթը. առհասարակ յեղափոխական կոիւնները անհատական գոյն են կրում եւ շատ շատերի ֆանտազիան գրգռում եւ հերոսանալու տրամադրութեամբ վարակում:

Կայ եւ այլ պատճառ. կարծես, առհասարակ, թիւրք եւ, մանաւանդ, քիւրդ ցեղերը անպայման հաւատում են մեր կուրի յաղթանակին եւ, իրրեւ ապաղայ իրաւատէրի, մեզ իրենց օգնութիւնն ու սիւն պատիան են արտայայտում: Բարձրաւանդակի շուրջը կաղմւել էր այդպիսի տրամադրութիւն թէ Հայերի եւ թէ օտարների մէջ, եւ առաջիկայ կուրից անպայման որ եւ է բան էին սպասում, բայց ամիսս, որ այդ յոյսերը չարդարացան մի քանի պատճառներով, որոնց մասին գրելը այստեղ տեղը չէ...

Ահա խոշոր դժերով այդ պատճառները, որ թիւրք զինւորներին մղում է դէպի հայկական կեանքը...

Ես տեսայ այդ զինւորներից մէկին (Սամսոնին), որ մասնակցել է Բարձրաւանդակի ապստամբութեան (ապստամբութիւնից մի քանի ամիս առաջ ներկայացել է իւր հրացանով Անդրանիկին եւ զինւորագրւել)։ Վերջին ամիսները երբ առաջարկել են իւր հայ ընկերների հետ զնալ Սարուտան, մերժել է եւ դրական կերպով դրել. «Ես ձեռնից եւ երկրից չեմ հեռանայ կամաւոր, եթէ իմ մէջ մի գէշութիւն էք տեսել՝ զարկէք. եթէ ոչ՝ պահէք ձեզ մօտ»։ Այժմ միացել է ...ի չէթայի հետ. պարզ զինւոր է, թէեւ եղել է օնրաշի։ Թէ իր բնաւորութեամբ եւ թէ քաջութեամբ միշտ լաւ տպաւորութիւն է թողնում ընկեր զինւորների վրա, որոնք փոխադարձաբար սիրում են նրան. առհասարակ, ամենքը դէպի նրան յարգանքով են վարւում, իբրեւ զազափարի մարդու։ Ինքը եղել է ջոն - թիւրք. աքսորւել է Դուրան *), 12 տարի ծառայել է իբրեւ զինւոր (այժմ էլ ապրում է իւր տարադով). իւրացրել է մեր շրջանի բոլոր սովորութիւնները։ Անցեալ օրերը, երբ գործով պիտի մի տեղ զնար, ընկերական կերպով մօտեցաւ բոլորիս եւ համբուրեց իբրեւ իւր մօտ մարդկանց։

Ճիշտն ասած՝ ինձ յուզեց այդ հրաժեշտը. մարդ մի տեսակ խորհրդաւորութեան մէջ է ընկնում, երբ տեսնում է ծով անտարբերութեամբ եւ ֆանատիկութեամբ տողորած ժողովրդի միջից այդպիսի տիպեր են դուրս գալիս. բնականաբար, սկսում ես հաւատալ զազափարի գերագոյն ուժին։ Ա՛խ, ե՞րբ պէտք է նա վերջնական յաղթանակը տանէ։

Ջարմանալի է տաճկահայ ժողովուրդը. հալածւած ամէն կողմից, կեղեքւած բոլորից, ամէն բան սպասում է յեղափոխականներից։ Նոյն իսկ դէպքեր են պատահում, որ առաջարկութիւններ են լինում միջնորդել կառավարութեան մօտ այս եւ այն պաշտօնեայի լրբութիւնների առաջն առնելու։ Մանաւանդ, զարմանալին այն է, որ յեղափոխականների վրա նայում են իբրեւ աստուածային ուժով շրջապատւած մարդկանց եւ իբրեւ ամենագէտ հրաշագործների... Առհասարակ, այն կարծիքի են, որ ով որ յեղափոխութեան դրօշի տակ է մտնում, իսկոյն ներշնչւում է ամենակարող ուժով։

*) Сарофи:

Յեղափոխական գործիչի հոգեբանութիւնը եւ հոգեբանական պարագաները շատ բացառիկ են, այնքա՛ն բացառիկ, որ մարդ երբ տրամաբանօրէն վեր է լուծում այդ հոգեբանութիւնը, միայն կարող է մի շատ յոռի եղբակացութեան հասնել... Երկրի ամէն կողմից, ժողովրդի բոլոր խաւերից, բոլոր ցաւերի ներկայացնող դերադոյն ատենանը յեղափոխութիւնն է. կառավարութիւնը վաղուց է լաւ լինելուց հեռացել, միւս բոլոր աղգային լեզաւ հիմնարկութիւնները մէկ-մէկ գործիքներ են կառավարութեան ձեռքը. մնում է միակ զգայուն եւ շուտով արձագանդ տուող հիմնարկութիւնը՝ յեղափոխութիւնն է, եւ ահա նրա առջեւ բացուում է ժողովրդական դարտ ու վէրքերի ամբողջ տեղատարափ: Օրւայ մէջ հարիւրից աւելի իրայատուկ զգացմունքներ առաջ բերող լուր էք լսում. ահա կը դայ արտասահմանեան փոստան՝ մեր երջանկութեան միակ աղբիւրը. բոլորս ուրախ ենք: Ա՛խ, երանի թէ այդ փոստան գոնէ ամսական երկու անգամ դար. գոնէ երջանկութիւն առաջ բերող զգացմունքներ շատ կը լինէին. իսկ դրանից դուրս բոլորը բօթ է՝ կոտորած, թալան, բռնութիւն, խուզարկութիւն, մատնութիւն, պաշտօնեաների լրբութիւններ, դպրոցական պատուհասներ, քահանայական խնդիրներ, դանաղան աղաների լրբութիւններ ու վաշխառութիւններ: Յաւեր, ցաւեր եւ անխելք ցաւեր, եւ այս բոլորի դարմանողը դու պիտի լինես քո սովորական մարդկային խելքով ու կարողութեամբ:

Վերջերս, փառք Աստծոյ, սկսում է ժողովրդական տրամադրութիւնը լաւանալ, եւ շատ խնդիրներ ինքն իրեն լուծելու ճանապարհի վրա են... Երբ կառավարութիւնը թուլանում է, մենք ենք մեր կամքը թելադրում, իսկ երբ մենք ենք թուլանում, կառավարութիւնը փառահեղ կերպով սկսում է իւր շահատակութիւնները... Վերջերս տեղիս աղգեցիկները առանց մեր կոնտրոլի ոչ մի քայլ չեն անում եւ միշտ պատրաստ են մեր խորհուրդները լսելու... Ա՛խ, եթէ լինէր մի խելօք ու հմուտ մարդ, որքա՛ն գեղեցիկ կերպով կը դասաւորէին մեր գործերը, բայց ի՞նչ կարող են անել մեզ պէս սովորական ուժերը, բացի եղաւ տանելուց... Եղաւ տանել — սա էլ մի կողմից է իւր տափակութեամբ մեզ ճնշում...

Լինում է բոպէ, որ մենք մեզ ամենաերջանիկն ենք համարում հասարակական բոլոր գասակարգի գործիչներէից. դա արդէն զազափարթ յաղթանակի բոպէնէն են, երբ ամբողջապէս տարւած զազափարով՝ մարդ իրեն մեծ է զգում եւ բարձր բոլոր բուրժուական հասկացողութիւններէից, երբ մարդ ապրում ու գործում է գաղափարի համար եւ զգում է ամենանորմալ հոգեբանութեամբ, որ եթէ ժամա-

նախից առաջ էլ մեռնէ, հող չէ: Վերջապէս, սա ճիշտ նման է այն դրութեան, երբ մարդ կարողում է ֆանտաստիկ դոյներով նկարագրելու մի վէպ, ապրում ու տանջւում է հերոսի հետ եւ կուզէ, որ գոնէ մի օր, մի ժամ, մի րոպէ ապրէ հերոսի կեանքով... Մենք հետեւ ենք գրքերի, նոյն իսկ կեանքի հերոսներից, բայց միշտ զգում ենք, որ ապրում ենք զաղափարով եւ դործում ենք միմիայն գաղափարի համար. մեզ համար ուրիշ դրդիչ մոտիւներ չկան. ահա այդ ժամանակն է, որ մենք թեւ առած կը թռչենք եօթներորդ երէկնք եւ կը չլանք, որ մենք երջանիկների երջանիկն ենք. երջանկութիւն, որ պատճառում է ոչ մեր որ եւ է երեսայի գեղեցիկ ժպտաւ կամ մեր կնոջ դուրդուրանքը, այլ մի ամբողջ տառապած ժողովրդի վերածնութեան կարեւորութեան իդէալը... Օ՛հ, այդ րոպէները մենք չենք փոխի եւ ոչ մի բուրժուական – սալոնական յարմարութիւններով շրջապատուած կեանքի հետ — կեանք, որ միշտ իր երջանկութեան իրական լինելու մասին կասկածել է տալիս...

Այլ է մեղալի միւս երեսը. մեզ համար ամենադառն րոպէները, թերեւս, մարդկութեան կեանքի ու պատմութեան ամենադառն րոպէները լինեն, րոպէներ, երբ մի ամբողջ քաղաքակիրթ ժողովուրդ զոհ է գնում մի կոպիտ ուժի. րոպէներ, երբ ամենագեղեցիկ իդէալներ ոտի տակ են տրւում. րոպէներ, երբ քո ամենահաւատարիմ ընկերն է քեզ դաւաճանում, րոպէներ, երբ քո ամենագեղեցիկ ծրագրերը ջուրն են ընկնում: Սա մեր դժոխային րոպէներից ամենադժոխայինն է... Սա էլ այն րոպէն է, երբ մարդ հոգու ամբողջ թելերով կուզէ մեռնել, երբ մահը մեղալի միւս երեսի երջանկութիւնն է, բայց այդպիսի րոպէներին էլ այդ անիծած մահն է մեղնից խուսափում...

Երանի՛ նրանց ուլքեր երկար կարող են այս հակառակ ծայրերի երջանկութիւնը լիուլի վայելել...

Ապրիլ.

Երէկ լուր առինք, որ մօտակայ Բերդակ գիւղում Քրդերը մի Հայ են սպանել քարով. կառավարութիւնը, ինչ ասել կուզէ, տէրը չէրաւ...

Այսօր էլ լուր առինք, որ Ապաղայի գաշտում Քրդերը սպանել են երկու գաղթական Հայեր, որ պանդխտութիւնից տուն կը վերադառնային. երրորդ ընկերը ճողոպրել – փախել է, բայց նա էլ քաղաքի մօտ տաճիկ պաշտօնեայից այնքա՛ն է ծեծւել, որ մեռել է... Մա՛հ, մա՛հ, ամէն կողմ մասնակի կոտորած, բայց մեր ջղերը բթացել են. մենք է՛լ չենք յուզւում. յուզւենք էլ ի՞նչ պիտի լինի, ո՞վ է